

- प्रस्ताव पुरे -

नामकी सहायती वीज विभागात आणि प्रवाही

प्रकरण दुसरे
सहकारी बँका

(CO-Operative Banks)

कोणताही आर्थिक व्यवहार पतपुरवठ्याभिषाय चालू ठेवता येत नाही. शेती उद्योग आणि व्यापार यासारख्या आर्थिक व्यवहारात पतपुरवठा अत्यंत आवश्यक असतो. कोणत्याही आर्थिक व्यवहाराच्या संकल्पनेपासून ते प्रत्यक्ष उत्पादनापर्यन्त योग्य प्रमाणात पतपुरवठा आवश्यक असतो. आधुनिक काळात पतपुरवठा करणा-या संस्थांचे व्यापारी बँका आणि सहकारी बँका असे वर्गीकरण करता येते. याचा अर्थ सहकारी संकल्पनेचा बँकींग क्षेत्रात देखील उपयोग करता येतो.

२.१ सहकारी बँकेचा अर्थ :-

सहकारी बँका ही नवी कल्पना आहे. सहकारी तत्वानुसार बँका स्थापन करण्याचा प्रथम प्रयत्न जर्मनीत आला. जर्मनीतील सर्क्सामान्य शेतक-यांची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत हालाखीची होती. शकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यास सामान्य शेतकरी श्रीमंत व्यापा-यांच्या पक्कीत अडकलेला होता. त्यातून बाहेर येण्याचा त्याचा प्रयत्न म्हणजे सहकारी बँका होय.

सहकारी बँका म्हणजे "आधुनिक बँकांची विविध कार्ये सहकारी तत्वानुसार व सहकारी धोरणानुसार करणारी संस्था होय." याचा अर्थ लोकांच्याकडून ठेवी स्वीकारणे, त्यांना कर्ज देणे आणि बँकींग विषयक इतर सेवा उपलब्ध करून देणे अशी कार्ये सहकारी बँक करित असते.

डेव्हाईन यांच्या मते "नियमित बचत करण्यास प्रोत्साहन देणे व सोईस्कर परतपेढीच्या अटी व सवलतीचा व्याजाचा दर ठरवून सभासदांना लहान रकमेची कर्जे देणे यासाठी कामगारांनी संघटित होऊन स्थापन केलेली व त्यांनीच

नियंत्रण केलेली संस्था म्हणजे सहकारी बँक होय."

थोडक्यात -

सहकारी बँक म्हणजे पतपुरवठ्याची / कर्जाची आवश्यकता असणा-या गरीब व्यक्तींनी स्वेच्छेने संघटित होऊन स्थापन केलेली संस्था आहे. ही संस्था आपल्या स्वतःच्या साधनसामुग्रीतून सभासदांना कर्जाची सोय उपलब्ध करून देते.

२.२ सहकारी बँकांची उद्दिष्टे :-

सहकारी बँका तसेच सहकारी पतपुरवठा संस्था पुढील उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी स्थापन करण्यात येतात.

- १) सहकारी बँकेच्या सभासदांना काटकसर व बचतीची सव्य लावणे.
- २) सहकारी बँकेच्या सभासदांना बँकांच्या सेवा उपलब्ध करून देणे.
- ३) सहकारी बँकेच्या सभासदांना सुलभ अटीनुसार व कमी व्याजाचा दराने कर्ज देणे.
- ४) सहकारी बँकेच्या सभासदांनी काढलेली कर्जे योग्य कारणासाठी वापरली जातात किंवा नाही, यावर लक्ष ठेवणे.
- ५) सहकारी बँकेचे कर्ज व्यवहारातील धोके कमी करणे.

२.३ सहकारी बँकांची कार्यपध्दती :-

- १) सहकारी बँकांचे उद्दिष्ट आपल्या सभासदांना "विषय सेवा उपलब्ध करण्याचे असते. आपल्या सभासदांना बँकांचा विषयक सेवा उपलब्ध करून देत असल्याने सहकारी बँका नफ्याचा फारसा विचार करित नाहीत;

त्यामुळे सहकारी बँका आपल्या सभासदांना अल्प व्याजाच्या दराने कर्ज पुरवठा करीत असतात.

- २) सहकारी बँकेचा केंद्रीबंदू "लहान खातेदार" आहे. त्यात नेती, लघु उद्योग, कुटीर उद्योग आणि कारागीर यांना उत्पादक कार्यासाठी तसेच थोड्याफार प्रमाणात उपभोग्य कारणांवर खर्च करण्यासाठी कर्ज देतात.
- ३) सहकारी बँका कर्ज काढणा-या खातेदाराचा हेतू लक्षात घेतात. जसे सखादा गरीब खातेदार आहे आणि त्याने कर्जाची मागणी केली तर सहकारी संस्था त्या कर्जाचा हेतू तपासून पाहते व खात्री झाल्यास कर्ज देते.
- ४) सहकारी बँकांच्या व्यपहारात "व्यक्तीकरण" असते. सहकारी बँकांना कर्ज देताना पैयक्तिक तारण देखील पुरेसे ठरते. इतर गोष्टींना फारसे महत्व देण्यात येत नाही.
- ५) सहकारी बँकांना सरकारकडून अनुदान व इतर प्रकारचे सहाय्य मिळत असते. सहकारी बँकांचे उद्दिष्ट व्यापक असल्याने अशा प्रकारची मदत सरकारकडून देण्यात येते.
- ६) सहकारी बँका आपल्या सभासदांच्या पतविषयक सर्व गरजा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करीत असतात. यामागची पाश्चिमी महत्वाची आहे. सहकारी चळवळ म्हणजे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व कमकुवत व्यक्तींच्या प्रगतीचा मार्ग आहे. साहजिकच गरीबांची सर्व प्रकारची पतपुरवठ्याची गरज पूर्ण करण्याचा प्रयत्न सहकारी संस्थांना करावा लागतो.
- ७) सहकारी बँकाचा निर्णय हा "सामुहिक" असतो. कारण सहकारी बँकेत सखाद्या सभासदाने कर्जासाठी अर्ज केल्यास बँक मॅनेजर निर्णय घेत नाही तर तो अर्ज संचालक मंडळासमोर विचारासाठी व निर्णयासाठी ठेवला जातो. म्हणजे कर्जविषयक निर्णय हा सामुहिक निर्णय असतो.
- ८) सहकारी बँकांच्या हिशेब तपासणीची जबाबदारी मात्र रजिस्ट्रार ची असते. सहकारी क्षेत्रातील व्यपसाय / उद्योग / बँका यांच्या हिशेब तपासणीची कायदेशीर जबाबदारी रजिस्ट्रार ची असते.

- ९) सहकारी बँका अल्प प्रमाणात लाभांश देतात. इतकेच नव्हे तर सहकारी बँकांच्या लाभांश वाटपावर मर्यादा घालण्यात आलेली असते. सहकारी बँकांचा हेतू सेवा असल्याने नफ्याकडे फारसे लक्ष दिले जात नाही.
- १०) सहकारी बँकांचे संचालक आपली सेवा विनामूल्य पुरवतात, पण बँकांचा व्यावसायिक खर्च कमी होतो व त्यामुळे सभासदांना अत्यंत कमी व्याज दराने कर्ज देणे शक्य होते.

२.४ सहकारी बँकांचे महत्त्व :-

विकसित आणि विकासनशील अशा सर्वच राष्ट्रांत सहकारी बँकांचे महत्त्व आहे. त्यातही भारतासारख्या कृषिप्रधान विकसनशील देशात सहकारी बँकांचे महत्त्व फार आहे. त्याविषयी चर्चा पुढीलप्रमाणे करता येईल.

- १) भारतासारख्या कृषिप्रधान विकसनशील देशात शेतकऱ्यांना पतपुरवठा करण्यासाठी सहकारी बँकांचा यंत्रणा अधिक श्रेष्ठ व प्रभावी ठरते. सहकारी बँका शेतकऱ्यांना पतपुरवठा करित असल्याने शेतकीची उत्पादकता व उत्पन्न वाढविण्यास मदत होते. सर्वसामान्य शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढल्याने त्यांच्या राहणीमानात सुधारणा होते. भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात लहान व गरीब शेतकऱ्यांची संख्या फार मोठी आहे. त्यांना पतपुरवठा करण्यासाठी सहकारी बँका हाच मार्ग आहे.
- २) सहकारी बँका सर्वसामान्य नागरीकांच्या कल्पकतेला व गतिशीलतेला चालना देण्याचे काम करित असतात. सर्वसामान्य गरीब लोकांच्या जवळ साधन-सामुग्री नसल्याने त्यांची कल्पनाशक्ती, विचारशक्ती व कौशल्य सुप्त राहते. सहकारी बँका मात्र त्यांच्या सुप्त शक्तींना आवाहन करतात व त्याचा फायदा समाजाला होतो.

- ३) सहकारी बँका सभासदांना बँकिंग व्यवहाराचे शिक्षण देतात. सभासदांना काटक्सरीचे व बघतीचे महत्त्व पटवून देण्याचे काम सहकारी बँका करीत असतात. तसेच सभासदांनी बँकाकडून कोसे कर्ज काढावेत, केव्हा कर्ज काढावे, किती कर्ज काढावे व कोणत्या कारणासाठी कर्जकाढावे याविषयी शिक्षण देण्याचे काम बँका करीत असतात.
- ४) भारतासारख्या लाखो छेडी असलेला देशात सहकारी बँकांचे जाळे विखुरल्यास सावकारांच्या पाशातून शेतकऱ्यांची मुक्तता होण्यास मदत होते; कारण भौगोलिक दृष्ट्या मोठ्या अर्थव्यवस्थेत व्यापारी बँकांच्या कार्यावर मर्यादा येतात.
- ५) भारतातील ग्रामीण विकासाला चालना देण्याचे कार्य सहकारी बँका करीत असतात. एक तर सुलभ अटी व कमी व्याजाचा दर अशा सोयीस्कर पध्दतीने ग्रामीण भागात उत्पादक व्यवहार वाढविण्यास चालना मिळते. दुसरे बघत व गुंतवणूक वाढविण्यास शेतकऱ्यांना उत्तेजन मिळते.
- ६) सहकारी बँकांची प्रगती झाल्यास ग्रामीण भागात नवा दृष्टीकोन निर्माण होण्यास मदत होते.

२.५ सहकारी बँकांचे कार्यक्षेत्र :-

सहकारी बँकांचे कार्यक्षेत्र किती असावे, याबाबत सहकार तज्ञांमध्ये एकमत नाही. सहकारी बँकांचे कार्यक्षेत्र किती असावे याची तरतूद सहकारी संस्थेच्या पोटनियमांमध्ये (Bylaws) असते. तथापि १९६५ पासून मात्र भारतीय बँकिंग नियमन कायदा सहकारी बँकांना लागू करण्यात आला व त्यामुळे या बँकांच्या कार्यक्षेत्राची व्याप्ती वाढली. स्वतंत्र्यानंतर सहकारी बँकांचे कार्यक्षेत्र शहरापुरतेच मर्यादित होते. राध्या रिझर्व्ह बँकेच्या परवानगीने बँका तालुका, जिल्हा, राज्य व राज्याबाहेर कोठेही शाखा उघडू शकतात.

सहकारी बँक आपल्या कार्यक्षेत्रातील नागरीकांना सभासदत्व काही अटीनुसार देते. छोटे व्यापारी, मोठे व्यापारी, उद्योजक, व्यावसायिक यांना सभासदत्व दिले जाते. अलीकडील सहकार कायद्यातील बदलानुसार, ग्रामीण भागातील लहान शेतक-यांनाही सभासदत्व दिले जाते. सहकारी बँकांचे व्यवस्थापन सभासदांनी निघडून दिलेल्या संचालक मंडळाच्या हाती असते. हे संचालक मंडळ बँकेच्या दैनंदिन कारभारावर नियंत्रण ठेवते. अलीकडे सहकारी बँकांना व्यापारी बँकांबरोबर स्पर्धा करावी लागत आहे. संचालक मंडळाची ध्येयधोरणे, व्यवस्थापन कौशल्य वेगळे घटकांवर या बँकांचे यश अवलंबून असते.

२.६ बँकिंग रेग्युलेशन ॲक्ट १९४९ आणि नागरी बँका :-

बँकिंग रेग्युलेशन ॲक्ट १९४९ नुसार रिझर्व्ह बँकेने नागरी बँकेची संकल्पना वेगळ्या पध्दतीने केली आहे. या कायद्यानुसार देशातील नागरी सहकारी बँका आणि पगारी नोकरदारांच्या सहकारी संस्था यांचा एकीकृतपणे उल्लेख "प्राथमिक सहकारी बँका" असा केला जातो. स्वनिधी एक लाख रुपये वा अधिक असून बँक व्यवहार करणा-या संस्था या संज्ञेत मोंडतात. १ मार्च, १९६६ पासून या कायद्याचा अंमल नागरी बँकांसाठी करण्यात आला. १ मार्च, १९६६ रोजी प्राथमिक सहकारी बँकांची एकूण संख्या १,०९१ होती. त्यापैकी नागरी सहकारी बँका ४०३ आणि पगारी नोकरदारांच्या संस्था ६८८ होत्या.

२.७ नागरी सहकारी बँकांचे भारतातील चित्र :-

भारतातील नागरी सहकारी बँकांची १९९० मधील स्थिती तक्ता २.१ मध्ये दाखविली आहे.

तक्ता २.१

भारतातील नागरी सहकारी बँका

अ.क्र.	तपशील	३० जून, १९९० अखेर
१.	नागरी सहकारी बँकांची संख्या	१,३९०
२.	मुख्य कार्यालयासह शाखांची संख्या	३,३६०
३.	वसुल भागभांडवल (समये लाखांमध्ये)	४०,३३७-८८
४.	सकूण राखीव निधी (समये लाखांमध्ये)	८५,२९२-४२
५.	ठेवी (-"-)	८,६६,००८-५४
६.	छेळो भांडवल (-"-)	११,४०,०२८-७७
७.	कर्ज (-"-)	६,८०,२४६-८७

प्रत्येक बँकेची सरासरी

अ.क्र.	तपशील	सरासरी
१.	शाखांची संख्या	२.४१
२.	वसुल भाग भांडवल (समये लाखात)	२९.०२
३.	राखीव निधी (-"-)	६१.३६
४.	ठेवी (-"-)	६२३.०२
५.	छेळो भांडवल (-"-)	८२०.२६
६.	कर्ज (-"-)	४८९.३८

१) संदर्भ - URBAN CREDIT. September, 1991, Vol.13, No.3, Table 1, P.3.

२) दोशी रविंद्र, सांख्यिकी पुरवणी - १०
 "भारतातील बँक व्यवसाय (३)" अर्थसंवाद ऑक्टोबर, डिसेंबर,
 १९९०, छह - १४.

या बँकांची राज्यनिहाय विभागणी तक्ता २.२ मध्ये दिली आहे.
त्याचसुद्धा या विभागणीतील प्रादेशिक विषमता लक्षात घेऊ शकेल.

२.८ भारतातील नागरी सहकारी बँकांची राज्यनिहाय विभागणी
३० जून, १९९० अखेर :-

तक्ता २.२

अ.क्र.	राज्य/केंद्रशासित प्रदेश	सहकारी बँक		घापेकी महिला
		संख्या	टक्केवारी	बँकांची संख्या
१	२	३	४	५
१.	महाराष्ट्र	३८७	२७.८	२३
२.	गुजरात	२९५	२१.२	७
३.	कर्नाटक	२१६	१५.४	३
४.	तामिळनाडू	१३७	९.७	-
५.	आंध्रप्रदेश	६६	४.६	२
६.	केरळ	५९	४.२	-
७.	पश्चिम बंगाल	४८	३.	-
८.	मध्यप्रदेश	४२	३.३	१
९.	नवी दिल्ली	१८	१.२	-
१०.	उत्तरप्रदेश	३८	२.६	-
११.	राज्यस्थान	२२	१.५	-
१२.	ओरिसा	१३	०.९	-
१३.	हरियाणा	८	०.५	-
१४.	हिमाचल प्रदेश	४	०.२	-
१५.	पंजाब	६	०.४	-

१	२	३	४	५
१६. गोवा		६	०.४	१
१७. मणिपूर		५	०.३	१
१८. आसाम		६	०.४	-
१९. पांडिचेरी		२	०.२	-
२०. मेघालय		२	०.२	-
२१. त्रिपुरा		१	०.७	-
२२. जम्मू-काश्मिर		३	०.२	-
२३. बिहार		५	०.३	-
२४. मिझोराम		१	०.७	-
२५. अस्साचल प्रदेश		-	-	-
२६. नागालॅण्ड		-	-	-
२७. अंदमान-निकोबार		-	-	-
२८. चंदीगड		-	-	-
२९. दादरा नगरहवेली		-	-	-
३०. लक्षदीप		-	-	-
३१. सिक्कीम		-	-	-
एकूण -		१,३९०	१००	३८

संदर्भ :- १) Annual Report 1990-91 NFUCBCS Annexure II; P.18
 २) अर्थसंवाद पुर्वोक्त, पृष्ठ २१५.

अस्साचल प्रदेश, नागालॅण्ड, अंदमान, निकोबार, दादरानगर, हवेली, सिक्कीम, लक्षद्वीप या प्रदेशास ३० जून, १९९० अखेर सहकारी बँका अस्तित्वात नव्हत्या.

थोडक्यात - भारतात नागरी सहकारी बँकांच्या विस्तारामध्ये प्रादेशिक असमतोल आहे.

२.९ सहकारी बँकांची राज्य निहाय शाखा :-

तक्ता २.३

अ.क्र.	राज्य	३० जून, १९९० अखेर मुख्य कार्यालयासह शाखांची संख्या विभागणी
१	२	३
१.	आंध्र प्रदेश	१०६
२.	आसाम	८
३.	बिहार	७
४.	गोवा	३८
५.	गुजरात	५९८
६.	हरियाणा	११
७.	हिमाचल प्रदेश	४
८.	जम्मू-काश्मिर	८
९.	केरळ	१६६
१०.	कर्नाटक	४०४
११.	मध्य प्रदेश	६३
१२.	महाराष्ट्र	१४७८
१३.	मणिपूर	११
१४.	मेघालय	२
१५.	मिझोराम	१
१६.	नवी दिल्ली	३८
१७.	ओरिसा	२५
१८.	पाण्डेचेरी	३
१९.	पंजाब	७
२०.	राजस्थान	५०

१	२	३
२१.	तामिळनाडू	१८९
२२.	त्रिपुरा	१
२३.	उत्तर प्रदेश	६४
२४.	पश्चिम बंगाल	७८
एकूण -		३,३६०

संदर्भ :- URBAN CREDIT.

September, 1991, Vol.13, No.3, Table 6, P.8.

तक्ता क्र. २.४

२.१० भारतातील मोठ्या प्राथमिक सहकारी बँका :-

अ) संस्थात्मक माहिती -

अ.क्र.	तपशील	३० जून, १९९० अखेर
१.	बँक संख्या	१६०
२.	शाखा संख्या	१,३४०
३.	वसुल भाग भांडवल	१७५.६९
४.	राखीव आणि अन्य निधी	५०७.०८
५.	ठेवी	५,४८७.८२
६.	खेव्हे भांडवल	६,९००.३४
७.	कर्जे	३,९५२.८८

२.११ भारतातील मोठ्या प्राथमिक सहकारी बँकांची राज्य निहाय विभागणी :-

आ) राज्यनिहाय विभागणी -

अ.क्र.	राज्य	बँका	टक्केवारी
१.	महाराष्ट्र	१४	५८.७५
२.	गुजरात	३६	२२.५०
३.	कर्नाटक	८	५.००
४.	तामिळनाडू	५	३.२२
५.	आंध्र प्रदेश	४	२.५०
६.	गोवा	३	१.८७
७.	दिल्ली	३	१.८७
८.	पश्चिम बंगाल	१	०.६२
९.	पंजाब	१	०.६२
१०.	आसाम	१	०.६२
११.	केरळ	१	०.६२
१२.	मध्य प्रदेश	१	०.६२
१३.	राज्यस्थान	१	०.६२
१४.	उत्तरप्रदेश	१	०.६२

संदर्भ :- 'URBAN CREDIT'
September, 1990, Vol.13,
No.3, Table 4, P.6.

३० जून, १९९० अखेर ज्या बँकांच्या ठेवी १० कोटी साये किंवा त्यापेक्षा जास्त आहेत, अशा बँकांना मोठ्या बँका समजण्यात आले आहे. अशा प्रकारच्या बँका जून, १९९० अखेर १६० होत्या. या मोठ्या बँकांपैकी जास्त बँका महाराष्ट्र आणि गुजरात मधीलच आहेत; त्यांचे प्रमाण अनुक्रमे ५८.७५% आणि २२.५०% आहे. म्हणजे, सुमारे ६०% बँका या दोन राज्यातीलच आहेत. अन्य राज्यातील बँकांचे प्रमाण अत्यल्प आहे.

सारस्वत सहकारी बँक, मुंबई, स्टेट को-ऑपरेटिव्ह बँक, मुंबई, राजकोट नागरीक बँक, बॉम्बे मर्चंट्स को-ऑपरेटिव्ह बँक, म्युनिसिपल को-ऑपरेटिव्ह बँक, मुंबई, नागपूर महानगरपालिका कर्मचारी सहकारी बँक, नागपूर घेतना सहकारी बँक, मुंबई, सुरत पिपत्स को-ऑपरेटिव्ह बँक, सुरत. अशा काही नावाजलेल्या प्राथमिक सहकारी बँकांचा या गटात क्रमांकावर समावेश होतो.

३० जून, १९९२ अखेरच्या स्थितीचे विवेचन वर मांडले आहे. या बँकांची स्वातंत्र्योत्तर काळात क्वी प्रगती झाली आहे. याची सांख्यिकी मांडणी तक्ता क्र.२.५ मध्ये केलेली आहे.

२.१२ प्राथमिक सहकारी बँकांची स्वातंत्र्योत्तर काळातील प्रगती :-

तक्ता क्र.२.५

अ.क्र.	तपशील	१९५१-५२	१९६७-६८	१९८०-८१	१९८९-९०
१.	बैंक संख्या	९३०	९२५	१,२२८	१,३९०
२.	शाखा संख्या (मुख्य कार्यालयासह)	उ.ना.	उ.ना.	२,१२५	३,३६०
३.	सभासद (हजारातः)	६७४	३,१४७	५,३००	१३,२००
४.	घसूल भाग भांडवल (कोटी समये मध्ये)	उ.ना.	३२.००	१११.७५	४०३.३८
५.	राखीव निधी (कोटी समये मध्ये)	उ.ना.	१८.००	११८.००	५५२.९२
६.	एकूण निधी (कोटी समये मध्ये)	६.००	५०.००	२२९.७५	१,२५६.३०
७.	ठेवी (कोटी समये मध्ये)	२०.००	१५६.००	१,३३१.०८	८,६६०.०८
८.	छेस्ते भांडवल (कोटी समये मध्ये)	२७.००	२१४.००	१,८३६.१३	११,४००.२९
९.	कर्ज (कोटी समये मध्ये)	२४.००	१६७.००	१,०३४.४५	६,८०२.४७

संदर्भ :- 'URBAN CREDIT CO-OPERATIVE JOURNAL', September, 1991
Vol.13, No.3, Table 2, P.4.

उ.ना. = उपलब्ध नाही.

या तक्त्यावस्तुन असे दिसून येते की, भारतस्त सहकारी बँकांनी आपली प्रगती समाधानकारक केली आहे. १९५१-५२ या वर्षाची तुलना करता बँकांच्या संख्येत प्रचंड वाढ झाली आहे. काही ठराविक राज्यामध्ये या बँकांचे प्रमाण जास्त दिसते. काही राज्यामध्ये सहकारी चव्वळीचे लोण अद्यापि अपेक्षे प्रमाणे पसरलेले नाही. विशेषतः ५१-५२ शी तुलना करता १९९० अबेर प्राथमिक सहकारी बँकांची संख्या ४९.४६ टक्क्यांनी, सभासद संख्या १८५८.४६ टक्क्यांनी ठेवी ४३,०००.४० टक्क्यांनी आणि कर्जे २४,३४३.६३ टक्क्यांनी वाढली. या वाढी लक्षणीय आहेत.

२.१३ महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांचे चित्र :-

राज्याच्या बँकिंग क्षेत्राच्या विस्तारित महत्वाचा वाटा म्हणजे नागरी सहकारी बँकांचा झालेला विस्तार होय. १९०६ साली राज्यातील पहिल्या दोन नागरी पत संस्था पुण्यामध्ये सुरू झाल्या; त्याच पुढे नागरी बँका झाल्या. अनेक जाती, धर्म, पंथ, यातील लोकांनी एकत्र येऊन अशा सहकारी बँकांची सुरुवात केली. राज्यात १९८९ मध्ये नागरी सहकारी बँका होत्या, त्यांच्या १००० पेक्षा अधिक शाखा होत्या. एकूण मुंबईत ८८ नागरी सहकारी बँका आहेत. मुंबईतील बॉम्बे मर्कटाईल्स को-ऑपरेटीव्ह ही देशातील सर्वात मोठी नागरी सहकारी बँक आहे. एकूण सर्व बँकांचे ३२ लाखाहून अधिक सभासद आहेत. या बँकांपैकी ३६२ बँका नफा कमविणा-या आहेत. देशातील एकूण नागरी बँकांपैकी २८ % नागरी बँका महाराष्ट्रातच आहेत. विशेष म्हणजे १०० कोटी स्मयांपेक्षा जास्त ठेवी असणा-या नागरी बँका महाराष्ट्रात आहेत. त्यामुळे देशातील नागरी बँकांच्या ठेवीपैकी ४% पेक्षा जास्त ठेवी महाराष्ट्रातील नागरी बँकांकडे आहेत.

महाराष्ट्रातील नागरी बँकांची जिल्हानिहाय विभागणी कशी झालेली होती ते तक्ता क्र.२.६ मध्ये दाखविले आहे.

तक्रा क्र.२.६

२.१४ महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांची जिल्हानिहाय विभागणी

अ.क्र.	विभाग व जिल्हा	बँका	शाखा मुख्य कार्यालय वगळून	सभासद
१	२	३	४	५
अ)	<u>पश्चिम महाराष्ट्र</u>	३२१	९१३	२३,८०,७०४
१)	<u>बृहन्मुंबई</u>	९२	३४०	११,०४,७७८
२)	<u>कोकण विभाग</u>	३०	५३	२,०८,४३३
	१०. रायगड	७	१४	४७,१२०
	२०. रत्नागिरी	४	२	२७,१७९
	३०. सिंधुदुर्ग	२	-	५,५०५
	४०. ठाणे	१५	३७	१,२८,६२९
३)	<u>कोल्हापूर विभाग</u>	७९	२३०	४,१८,५४३
	१०. कोल्हापूर	४२	१०९	२,६३,१६८
	२०. सांगली	२२	८९	८७,६८३
	३०. सातारा	१५	३२	६७,६९२
४)	<u>पुणे विभाग</u>			
	१०. पुणे	३९	१२१	१,९४,१८९
	२०. अहमदनगर	१४	५०	१,१२,४३३
	३०. सोलापूर	१७	४१	७१,७७२
५)	<u>नाशिक विभाग</u>			
	१०. नाशिक	२४	३७	१,३४,३३४
	२०. धुळे	१३	२०	५६,३६६
	३०. जळगांव	१३	२१	७९,८५६

१	२	३	४	५
आ) <u>मराठवाडा</u>		१६	३३	६७,४५६
१. औरंगाबाद		४	३	११,०३०
२. जालना		२	२	२,८९९
३. नांदेड		२	-	३,६३५
४. परभणी		३	९	६,२६५
५. बीड		२	५	८,८९९
६. उस्मानाबाद		१	११	१७,४९५
७. लातूर		२	३	१०,३४३
इ) <u>पिदर्भ</u>		३२	९३	१,६३,७१३
१) <u>अमरावती विभाग</u>		१९	४९	७४,६५४
१. अमरावती		६	१७	१९,३१७
२. अकोला		४	१८	२८,२३९
३. बुलढाणा		७	१३	२०,११९
४. यवतमाळ		२	१	६,९७९
२) <u>नागपूर विभाग</u>		१३	४४	८९,०५९
१. नागपूर		९	२४	६४,०६०
२. भंडारा		२	१७	१३,७७८
३. वर्धा		२	१३	११,२२१
४. चंद्रपूर		-	-	-
५. गडचिरोली		-	-	-

संदर्भ :- अर्थसंवाद, ऑक्टोबर-डिसेंबर, १९९०, खंड १४, अंक ३, पृ. २१७.

तक्ता क्र.२.६ वरून असे दिसून येते की, महाराष्ट्रात नागरी सहकारी बँकांचे जाळे पश्चिम महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात आहे. एकंदर ३६९ बँकांपैकी ३२१ बँका पश्चिम महाराष्ट्रात होत्या. उर्वरित ४८ बँकांपैकी मराठवाड्यात १६ आणि विदर्भात ३२ बँका होत्या. याचा अर्थ मराठवाड्यात आणि विदर्भात नागरी सहकारी बँकांची चळवळ फोफावली नाही. पश्चिम महाराष्ट्रात देखील या चळवळीचे केंद्रीकरण बृहन्मुंबई, कोल्हापूर, पुणे, नाशिक, सांगली, ठाणे आणि सोलापूर या जिल्ह्यात अधिक आहे. या सर्व जिल्ह्यांत मिळून पश्चिम महाराष्ट्रातील एकूण बँकांपैकी ७८.८२% बँका होत्या. राज्यात गडचिरोली आणि चंद्रपूर या दोन जिल्ह्यांत एकही नागरी बँक नव्हती.

महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांचा सुमारे दोन दशकांच्या प्रगतीची आकडेवारी तक्ता क्र.२.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र.२.७

१.१५ महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांची प्रगती ३० जून अखेर

अ.क्र.	तपशील	१९७१	१९८१	१९८९
१)	बँका	२६५	३४५	३७७
२)	सभासद (लाखात)	८.८३	१६.१८	३६
३)	भाग भांडवल (कोटी रुपये)	९.७७	४२.०१	१३७
४)	स्वनिधी (कोटी रुपये)	१५.०२	८५.३०	३६५.०४
५)	ठेवी (कोटी रुपये)	६८.३२	६५७.७९	३३.१०
६)	कर्ज देय (कोटी रुपये)	३.०८	१६.६६	१६०
७)	छेज्जे भांडवल (कोटी रुपये)	९२.६०	८८७.०४	४६००
८)	कर्ज (कोटी रुपये)	१२३.८१	८७३.४३	५१००
९)	धरबाकी (कोटी रुपये)	३.६४	३७.३२	२४०
१०)	नफ्यातील बँका	-	३३०	३६२

संदर्भ :- कुलकर्णी ना.श्री., "महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँका स्वस्य
व समस्या," मराठी अर्थशास्त्र परिषद १४ वे वार्षिक अधिवेशन,
सोलापूर, नोव्हेंबर, १९९० शोधनिबंध पृ.नं.८४.

३० जून, १९९० अखेर महाराष्ट्रात ३८५ नागरी सहकारी बँका होत्या.
देशातील एकूण बँकांची त्याचे प्रमाण २७.८% होते. यापैकी २३ महिला सहकारी
बँका होत्या. सर्वाधिक महिला सहकारी बँक असणारे महाराष्ट्र हे राज्य आहे.

१९७१-८९ या कालखंडात महाराष्ट्रातील बँकांची संख्या ४२.२६%
वाढली. परंतु इतर बाबीमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. सभासद संख्या
३०७.७०% भाग भांडवल १,३०२.२५% , ठेवी ४,७४४.८५% नी तर कर्ज
४,०९९.२९ % नी वाढली.

३० जून, १९८९ अखेर ज्या नागरी बँकांच्या ठेवी १० कोटी सयपेक्षा
जास्त आहेत. अशा बँकांना मोठ्या बँका असे संबोधल्यात आले. अशा तऱ्हेच्या
देशातील पहिल्या दहा बँकांमध्ये सहा बँका महाराष्ट्रातील आहेत. ३० जून,
१९८९ अखेर महाराष्ट्रातील मोठ्या दहा नागरी बँकां खालीलप्रमाणे आहेत.

अ.क्र.	बैंक	ठेवी (कोटी रुपये)
१)	बॉम्बे मर्कन्टाईल बँक, मुंबई	४१२
२)	सारस्वत बँक, मुंबई	२१०
३)	अन्युदय बँक, मुंबई	१६८
४)	डब्लपमेट को-ऑपरेटीव्ह बँक, मुंबई	१५३
५)	जनता सहकारी बँक, पुणे	१३६
६)	स्पी सहकारी बँक, पुणे	८३
७)	सांगली अर्बन को-ऑपरेटीव्ह बँक, सांगली	७२
८)	न्यू इंडिया को-ऑपरेटिव्ह बँक, मुंबई	६२
९)	कांसमोस बँक, पुणे	६१
१०)	व्हाई कॅथॉलिक बँक, पुणे	५६

जून, १९८९ अखेर देशातील मोठ्या नागरी बँकांची संख्या १४१ होती. त्यापैकी ७५ बँका महाराष्ट्रातील आहेत.

जून, १९९० अखेर देशात मोठ्या नागरी सहकारी बँका १६० होत्या. त्यापैकी ९४ बँका महाराष्ट्रातील होत्या. एकूण बँकांशी त्यांचे प्रमाणे ५८.७५ असे होते.

महाराष्ट्रातील सहकारी बँकांचा अभ्यास केल्यानंतर सांगली जिल्ह्यातील नागरी सहकारी बँकांचा प्रगतीचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

सांगली जिल्ह्यात पहिल्या सहकारी बँकेची स्थापना ४ नोव्हेंबर, १९३५ रोजी "सांगली अर्बन को-ऑपरेटिव्ह" या नावाने झाली. या संस्थेचे संस्थापक श्री माधवराव गोडबोले हे होते. महाराष्ट्रात सहकारी चळवळीला जे व्यापक महत्व प्राप्त झालेले आहे. त्यामध्ये सांगलीतील "अर्बन को-ऑपरेटिव्ह बँक लिमिटेड" ही एक महत्वाची संस्था आहे. सांगली जिल्ह्यातील एकूण नागरी सहकारी बँकेच्या प्रगतीत सांगली अर्बन को-ऑपरेटिव्ह ही अग्रेसर आहे.

२.१७ सांगली जिल्ह्यातील नागरी सहकारी बँकांची प्रगती :-

अ.क्र.	तपशील	१९९२-९३	१९९३-९४ (हजारात)
१)	बँकांची संख्या	२२	२२
२)	सभासद संख्या (लाखात)	१,६७,२५०	१,८६,३०५
३)	भाग भांडवल	७५३३७०००	८७६७३०००
४)	खेळते भांडवल	३६९६२५०	५५९६२३८
५)	ठेवी (हजारात)	३१४,६२,५६	४७३,००,२०
६)	कर्जे (हजारात)	२०२,०४,३०	२९९,६०,१३
७)	निव्वळ नफा	३३,९३३,७५४	३५,३५५,८९४

संदर्भ :- में जिल्हा उपनिबंधक कार्यालय, सांगली.

सांगली जिल्ह्यात एकूण नागरी सहकारी बँका २२ आहेत. त्यामध्ये २१ नागरी सहकारी बँका व एक पगारी नोकरदारांची बँक (सांगली जिल्हा प्राथमिक शिक्षक सहकारी बँक लि., सांगली) अशी विभागणी आहे.

याशिवाय सांगली जिल्हा मध्यवर्ती बँक आहे. ही बँक या नागरी सहकारी बँकेमध्ये मोजली जात नाही.

१९९१-९२ च्या तुलनेत १९९३-९४ मध्ये सांगली जिल्ह्यातील नागरी सहकारी बँकेची सभासद संख्या, भाग भांडवल, छेत्ते भांडवल, ठेवी, कर्ज व निष्पन्न नफा वाढत असल्याचे वरील आकडेवारीवरून दिसून येते.

संदर्भ

- १) सहकार - तत्त्वे आणि व्यवहार.
प्रा. स.आर. रायखेलकर
प्रा. अशोक डांगे
पान नं.१४९ ते १५४.
प्रकाशन - मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
- २) में सांगली जिल्हा उपनिबंधक कार्यालय, सांगली.
- ३) सांगली जिल्ह्यातील सहकारी संस्था.
सांख्यिकीय विवरण पुस्तिका
प्रकाशक - सांगली जिल्हा सहकारी बोर्ड, लि.,
सांगली.